

**BAKÎ İBN MAHLED EL-KURTUBÎ (201-276/816-889)
VE MÜSLÜMAN İSPANYA'DAKİ HADİS EDEBİYATI
ÇALIŞMALARINA KATKISI***

Ebû Naim Muhammed REİSUDDİN
Department of Islamic Studies, University of Dhaka.
Çeviren: Dr. Ahmet UYAR
E. Ü. İlahiyat Fakültesi
uyar@erciyes.edu.tr

Künyesi Ebû Abdurrahman olan Bakî ibn Mahled, 201/816 senesinin Ramazan ayında Kurtuba'da doğmuştur.¹ Kurtuba'da, Muhammed ibn İsa el-A'sâ (öl. 221), Yahya el-Mesmûdî (öl. 234) ve onların çağdaşı olan âlimlerden hadis tahsil etmiştir.²

Eşsiz bir ilim tâlibi olan Bakî ibn Mahled, Müslüman İspanya'nın geniş kapsamlı seyahat (rıhle) eden hadisçilerinden biri idi. İki yüz seksen dörtten fazla şeyhten (hocadan)³ hadis işiterek (alarak), Doğunun ve Batının değerli ilim adamlarıyla istişarelerde bulunmuştur. İlgili materyallerin yardımıyla, onun seyahat planını aşağıdaki şekilde yeniden kurgulayabiliriz:

Bakî ibn Mahled, **Afrika**'da, Sahnûn ibn Said (öl. 240) ve 'Avn ibn Yusuf'tan (öl. takriben 245)⁴; **Mısır**'da, Yahya ibn Bukeyr (öl. 231) ve onun çağdaşlarından; **Mekke**'de, Abdullah ibn Muhammed el-'Absî (öl. 235), İbrahim ibn Muhammed el-Mekkî (öl. 238) ve Seleme ibn Şebîb'den (öl. 247); **Medine**'de, İbrahim ibn Münzir el-Hizâmî el-Medenî (öl.236) ve Ebû Musab ez-Zührî'den (öl. 242); **Suriye**'de, Safvân ibn Salih ed-Dimeşkî (öl. 237)⁵ ve onun çağdaşlarından; **Bağdat**'ta, Yahya ibn Abdullah el-Himmanî (öl. 228), Ahmed ibn Hanbel (öl. 241) ve Ahmed ibn İbrahim ed-Devrâkî el-Bağdâdî'den (öl. 246)⁶ hadis tahsil etmiştir. Son zikredilen şeyhin gözetiminde, Bakî ibn Mahled, onun *Siyeru Ömer ibn Abdulaziz*'ini okudu (studied) ve ondan bir nüsha istinsah etti.⁷

Bağdat'taki çalışmalarını tamamladıktan sonra Basra'ya geldi. Burada Halife İbn Hayyat'tan (öl. 240) hadis tahsil etti ve onun, Ricâlu'l-Hadis konusunda ilk telif olan⁸ *Kitabu't-Tarih*'inin ve *Kitab fi't-Tabakat*'ının birer nüshasını istinsah etti. Daha sonra Kûfe'ye gitti ve orada Ebû Bekr ibn Ebî Şeybe'den (öl. 239) hadis tahsil etti.⁹ Bu tarihte, İbn Ebî Şeybe'nin, konula-

ra göre yazılmış ilk eserlerden biri olarak kabul edilen *Musannef*'ini tamamlamış olduğu da unutulmamalıdır. Bakî ibn Mahled, İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'i üzerinde çalışmalar yapmak ve bu eserin bir nüshasını istinsah etmek için burada kalma süresini uzatmıştır.¹⁰ Irak'a yaptığı seyahatinden döndükten sonra Mısır'a geldi ve burada, kendisinden yedi hadis işittiği aziz şeyhi Yahya ibn Bukeyr¹¹ tarafından sıcak bir şekilde karşılandı.

O'nun, ilim elde etmek için yaptığı seyahatleri inceleyen kimse, çok manidar olan iki husus gözlemler: Birincisi, o, gün boyunca pancar yapraklarından başka azığı olmadan uzun mesafeleri katetmeye varıncaya kadar, bir çok zorluk ve sıkıntıya tahammül etmede olağanüstü bir dayanıklılık göstermiştir.¹² İkincisi ise, şeyhlerini (hocalarını) ziyaret etmek için yaptığı seyahatlerini, zamanında mevcut nakil vasıtalarından her hangi birini kullanmaksızın, yaya olarak¹³ yapmıştır. O'nun ilim elde etmek için yaptığı seyahatlerin bu benzersiz hususiyetleri ölümünden yüz yıl sonra bile çok iyi bilinmekteydi. O, İbn Mende (öl. 395)¹⁴ tarafından dördüncü/onuncu yüzyılın hadis peşinden koşan ünlü seyyahı olarak değerlendirilmiştir.¹⁵

Bakî ibn Mahled, henüz otuz beş yaşını bile aşmamışken, muhaddis olarak büyük bir itibar kazanarak, seyahatlerini tamamlamıştır. Bu durum (itibarlı bir muhaddis olması), yukarıda işaret edilmiş olduğu gibi, Mısır'da vuku bulan hâdise ile de tasdik olunmuştur, O'nun şeyhi Yahya ibn Bukeyr ondan hadis almıştır.¹⁶ Adı geçenin (Yahya ibn Bukeyr) sadece onun şeyhi değil, aynı zamanda İmam Buharî ve İmam Müslim'in de şeyhi olması, onun yüksek statülü bir muhaddis olarak kalitesinin açık bir kanıtıdır. Keza, Bakî ibn Mahled'in dört hocası, yani: Ahmed ibn Hanbel, İbn Ebî Şeybe, Ebû Mus'ab ez-Zührî ve Halife İbn Hayyat aynı zamanda İmam Buharî ve İmam Müslim'in de hocası idiler.¹⁷

On beş yıldan fazla süren seyahatleri esnasında Bakî ibn Mahled, muazzam bir hadis koleksiyonu oluşturdu ve bu konuyla alakalı, erken döneme ait bir çok değerli eseri topladı.¹⁸

O'nun, ilim için yaptığı seyahatleri ile ilgili değerlendirmelerimize son vermeden evvel, Bakî ibn Mahled'den önceki İspanya'lı ilim taliplerinin ülke (İspanya) dışına yaptıkları seyahatlerin, İmam Malik'in *Muvatta*'ını çalışmak üzere, Medine'ye yapılan seyahatlerle sınırlı kaldığını da ifade etmek gerekir.¹⁹ Bakî ibn Mahled'i istisna tutarsak, hadis araştırarak; mümtaz hocalardan hadis alarak ve (önemli hadis teliflerini) istinsah ederek, doğu İslam ülkelerinin büyük çoğunluğunu dolaşp, böylesine geniş kapsamlı bir seyahat gerçekleştirmiş İspanya'lı başka bir ilim talibine rastlamak neredeyse imkansızdır.²⁰

Bakî ibn Mahled şu hadis eserleriyle birlikte Kurtuba'ya döndü: İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'i,²¹ Halife İbn Hayyat'ın *Kitabu't-Tarih*'i ve *Kitabu't-Tabakat*'ı; İmam Şafii'nin *Kitabu'l-Fıkhî'l-Kebir*'i; Ahmed ibn İbrahim ed-Devrakî'nin (öl. 246) *Siyeru Ömer ibn Abdulaziz*'i (öl. 101).²²

Bakî ibn Mahled'in, kelimenin tam anlamıyla hadis'in İspanya'ya girmesinde oynadığı rolü anlamak için, o zamanda (İspanya'da) hadis'in mevcut durumunu tasvir etmek istiyoruz. O zamana (Bakî ibn Mahled zamanına) kadar İspanya'daki hadis çalışmaları İmam Malik'in *Muvatta*'na hasredilmişti²³ ve bu da Malikî fıkıhı perspektifindedi. Çünkü İspanya'lı müslümanlar genellikle İmam Malik'in takipçisi idiler ve *Muvatta* ülkenin tek şer'î kaunu²⁴ idi.²⁵ *Muvatta* İspanya'da en çok okunan kitap idi ve *Muvatta* üzerinde ehliyet kesbetmeyen hiç kimse kadılığa atanmaya uygun görülüyordu.²⁶ Bu nedenle, zikredilen hakim şartlar altında yapılan *Muvatta* çalışmaları iki gayeye birden hizmet etmiştir, yani, (I) Hadis (II) Fıkıh.²⁷ Yahya ibn Yahya el-Mesmuđî'nin (öl. 234) hayatı boyunca, onun tavsiyesi olmadan hiçbir hâkim (kadı) ataması yapılmamış olması ile, bizim bu ifadelerimiz teyit edilmektedir.²⁸

Yahya el-Mesmuđî'nin halefi Abdülmelik ibn Habib (öl. 238), Kurtuba'nın önde gelen şeyh'i olarak, yukarıda zikredilen prensipleri takip etmiştir.²⁹ Abdülmelik ibn Habib'in ölümü üzerine, Kurtuba'nın en büyük camisinde üstatlık makamı Bakî ibn Mahled'e kaldı.³⁰ O, kendi insiyatifiyle, hadis çalışmaları sahasına derhal İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'ini dahil ederek ve yurtdışı çalışma seyahatleri esnasında tedarik ettiği geniş hadis koleksiyonunu yayarak, hadis çalışmalarının kapsamını genişletti.³¹

Bu yeni literatürün (Endülüs ilim çevrelerine) sunulması, uzaktakiyle yakındakiyle, her yerdeki gayretli ilim taliplerini cezbetmek suretiyle, hadis çalışmaları üzerinde olumlu etki yaptı.³² Öyle görünüyor ki, hadis öğretiminde geçmişte izlenen yoldan ayrılmak, aslında bu işe müsamaha göstermeyen Malikî fukahası tarafından sessiz sedasız kabullenilmedi, zira onların da belirttiği gibi, *Musannef*, İmam Mâlik'in mezhebine aksi istikamette hadisler içeriyordu.³³ Onlar bunu bidat olarak gördüler ve onları Ehlü'l-Eser (Nebevi Hadis taraftarı) olarak adlandırdılar. Bu bidatın gelişmesine engel olmak için fukaha iki ayrı önlem aldı: Birisi, öğrencileri Bakî ibn Mahled'in derslerine katılmaktan vazgeçirmek. Zira, İbn Vaddah'ın seçkin öğrencilerinin çoğu³⁴ Bakî ibn Mahled'den hadis almazdı.³⁵ İbn Vaddah tarafından telif edilen *İttika el-Bidah* (Bidattan Sakınma) gibi kitaplar,³⁶ kendi görüşlerini desteklemek için yazmış oldukları kitaplardır. Fakat yukarıda zikredilen teşebbüsler başarısızlıkla sonuçlandı. Bakî'nin dersleri günden güne gelişti ve öğrencilerle dolup taşıdı. Aynı şekilde fukaha (da) Bakî ibn Mahled'in

popülaritesini frenlemek için daha sıkı önlemlere başvurmada gecikmedi.³⁷ Bakî ibn Mahled'i kendi yöntemleriyle hadis öğretmekten alıkoymak için, polis şefi (governor of police) Muhammed ibn el-Haris (öl. 260) (de) otoritesini boşuna kullandı.³⁸ Bu durum, Bakî ibn Mahled'in geniş halk kitleleri nezdindeki popülaritesini ve savunduğu görüşlerine itibarı gösterir. Polis şefi daha sonra dönemin emiri Muhammed ibn Abdurrahman'a (238-273 / 852-886) gitti ve devam etmesine izin verildiği takdirde bu bidatın yol açacağı tehlikeli neticeler hususunda onu uyardı.³⁹ Bereket versin ki, Emir, âdil, ilme önem veren ve hadis konusunda uzman bir kimse idi.⁴⁰ O, bu habere anında tepki gösterdi ve Bakî ibn Mahled'den, İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'ini daha önce kendisine takdim etmesini isteyerek, her iki tarafı da huzurunda hazır bulunmaya davet etti. Bakî'nin muhalifleri huzura büyük bir kalabalıkla geldiler. Emir, eserdeki hadisleri birer birer bizzat kendisi tahkik etti.⁴¹ O, eserin, fukahanın beyanlarının aksine, itiraz edilebilir hiç bir zıtlık taşımayan, paha biçilemez kıymette, değerli bir hadis koleksiyonu olduğuna kani oldu. Emir bu eseri o kadar beğendi ki, devlet kütüphanecilerinden, kütüphane için bu kitaptan bir nüsha istinsah etmelerini istedi.⁴² Emir, unutulmaz kelimelerle Bakî ibn Mahled lehinde karar verdi: "Hadis bilgini olabildiğince aç, öğret ve sahip olduğun bütün hadis eserlerini neşret, yayımla."⁴³

O, ayrıca, onurlu hadis öğretimi görevine müdahale etmemeleri için, fukahaya ültimatom verdi.⁴⁴ Bu, İspanya hadis literatürü tarihinde bir dönüm noktası idi. Bu (ültimatom), onun (hadis öğretiminin) oradan olabildiğince yayılması için yolu sağlamlaştırdı. Bu tarihi hâdise ili ilgili olarak İbnu'l-Faradî şöyle der: "O günden itibaren İspanya'da hadis'i yayma faaliyeti [gerçekten] başladı."⁴⁵ Böylelikle Bakî ibn Mahled engelleri aştı ve kendisini canı gönülden eğitim aktivitelerine adadı ve Kurtuba'nın en büyük camisinde herhangi bir izin veya engelleme olmaksızın serbestçe hadis öğretmeye başladı.⁴⁶

Sayırsız öğrenciler yetiştirerek ve Kurtuba'da bir hadis okulu kurarak, Bakî ibn Mahled çeyrek asrı aşkın bir zaman hadis yolunda hizmet etti. Bu okul, müteakip yıllarda İspanya'da hadis'in gelişmesinde öncü rolü oynadı. Bakî ibn Mahled hadis öğretiminin yanında bu konuyla alakalı değerli çalışmalar da telif etti.⁴⁷ Bu, İspanya'nın nasıl Daru'l-Hadis'e dönüştüğünü göstermektedir.⁴⁸ Bakî ibn Mahled, Cemaziyelahir ayı, 276/889'da Kurtuba'da öldü.⁴⁹

BAKÎ İBN MAHLED'İN ÇALIŞMALARI

1. Müsnedü'n-Nebi Sallallahu aleyhi ve sellem (Elyazması)⁵⁰

Bu eser, adları mertebelerine göre sıralanmış 1300'den fazla sahabînin rivayetinden oluşan bir hadis derlemesidir.⁵¹ Bakî ibn Mahled, bu eserdeki tüm hadisleri fıkıh konularına göre sıralamada büyük bir titizlik göstermiştir; bu yüzden o aynı zamanda bir Musanneftir. Gerçekten o bir değil iki eserdir, yani; Müsned ve Musannef.⁵² Bakî'nin Müsnedi, konusunda kendisiyle kıyaslanabilecek çağdaş bir eser bulunmayan eşsiz bir çalışma olarak övülmüştür. Bu kitap, hadisleri fıkıh konularına göre sıralanmış ilk Müsned'dir.⁵³

2. Fetâvâ's-Sahabe ve't-Tâbiîn ve Men Dûnehum (Elyazması)⁵⁴

Bu eser, Sahabe, Tâbiîn ve diğer seçkin muhaddis ve fakihlerin hukuki kararlarından oluşan bir derlemedir. Bu çalışma, hadis tedvininden önce yapılmış, giriş mahiyetinde bir hadis derlemesi olarak değerlendirilebilir.⁵⁵

3. Tefsîru'l-Kuran (Elyazması)⁵⁶

Bu eser, içinde çok miktarda tefsirle alakalı hadislerin nakledildiği bir Kuran-ı Kerim tefsiridir. Bu tefsir, meşhur Taberî Tefsiri'nin bile kendisiyle kıyaslanamayacağı, İslam tarihinde eşsiz bir tefsir olarak övülmüştür.⁵⁷

BAKÎ İBN MAHLED'İN HADİS OKULU

Hocası Yahya el-Mesmudî gibi Bakî ibn Mahled de, daha önce zikredilmiş olduğu gibi, Kurtuba'da bir hadis okulu kurmuştur. İspanya'nın değişik bölgelerinden öğrenciler onun gözetiminde hadis öğrendiler ve ona isnad ederek bu hadisleri naklettiler. Onlardan Kâsım ibn Asbâğ (öl. 340) önemli biridir. Onun seçkin öğrencilerinin bir listesi aşağıda verilmiştir.

Kurtuba

1. Muhammed ibn Kâsım (öl. 263)⁵⁸
2. Ahmed ibn Ömer (öl. 280)⁵⁹
3. Kasım ibn Abdulvâhid (öl. 293)⁶⁰
4. Abdullah ibn Muhammed (öl. 300)⁶¹
5. Tâhir ibn Abdülaziz (öl. 305)⁶²
6. Muhammed ibn Ahmed (öl. 310)⁶³

7. Muhammed ibn Abdullah (öl. 312)⁶⁴
8. Eslem ibn Abdulaziz (öl. 317)⁶⁵
9. Suheyb ibn Munî (öl. 318)⁶⁶
10. Muhammed ibn İbrahim (öl. 318)⁶⁷
11. Abdullah ibn Yunus el-Murâdî (öl. 330)⁶⁸
12. Hasan ibn Sa'd (öl. 332)⁶⁹
13. Ahmed ibn Abdullah (öl. 333)⁷⁰
14. Kâsım ibn Asbâğ (öl. 340)⁷¹
15. Ahmed ibn Bakî ibn Mahled (öl. 344)⁷²

Elvire

1. Yusuf ibn Rabah (öl. 298)⁷³
2. Muhammed ibn Fudays (öl. 319)⁷⁴
3. Osman ibn Cerir (öl. 319)⁷⁵

Seville

1. Abdullah ibn Ömer (öl. 276)⁷⁶
2. Abbas ibn Muhammed (öl. 327)⁷⁷

Istijah

1. Temim ibn Ali (öl. 293)⁷⁸
2. Musa ibn Ezher (öl. 306)⁷⁹

Jaen (El-Ceyyân)⁸⁰

1. Hizbullah ibnu'l-vebeî (öl. 306)⁸¹
2. Osman ibn Saîd (öl. 319)⁸²
3. Yahya ibn Muhammed (öl. 293)⁸³

DİPNOTLAR VE KAYNAKÇA

* Çevirisini sunduğumuz bu makale "BAQI IBN MAKHLAD AL-QURTUBI (201-276/816-889) AND HIS CONTRUBUTION TO THE STUDY OF HADITH LITERATURE IN MUSLIM SPAIN" başlığıyla, Islamic Studies, vol. 30, nu. 1-2, Pakistan, 1991 (Special Issue on Muslim Heritage in Spain) de yayımlanmıştır.

¹ İbnu'l-Faradî, Târihu Ulemâi'l-Endülüs (Kahire, 1966), c. I, s. 91; Hayreddin Ziriklî, el-A'lâm (Kahire: Matbaatu Kustasus, H 1373), c. II, s. 33; İbn Asâkir, et-Târîhu'l-Kebîr, (Kahire: Ravdatu's-Şam, H 1331), c. III, s. 277 vd.; İbnu'l-İmâd, Şezerâtu'z-Zeheb, (Beyrut: el-Mektebetu'l-Buharî, trsz.), c. II, s. 169.

² İbnu'l-Faradî, Ulemâ, c. I, s. 91; Zehebî, Tezkiratu'l-Huffâz (Haydarabad, H 1333), c.II, s. 184.

³ Zehebi, Huffâz, c.II, s. 185

- 4 İbnu'l-Faradî, Ulemâ, c. I, s. 91; Zehebî, Huffâz, c. II, s. 185; İbn Asâkir, el-Kebîr, s. 277-278.
- 5 İbnu'l-Faradî, Ulemâ, c. I, s. 91.
- 6 İbnu'l-Faradî, Ulemâ, c. I, s. 91.
- 7 İbnu'l-Faradî, Ulemâ, c. I, s. 91. İbn Asakîr, el-Kebîr, s. 278.
- 8 İbnu'l-Faradî, Ulemâ, c. I, s. 91; Abdulaziz el-Havlî, Miftahu's-Sunne (Kâhire, H 1347), s. 145.
- 9 İbnu'l-Faradî, Ulemâ, c. I, s. 91.
- 10 İbnu'l-Faradî, Ulemâ, c. I, s. 91.
- 11 Zehebi, Huffâz, c. II, s. 184-185
- 12 İbn Asâkir, el-Kebîr, s.278.
- 13 Zehebi, Huffâz, c. II, s. 184-185
- 14 İbn Asakîr, el-Kebîr, c. III, s. 278. O'nun hakkında bilgi için bkz. A. S. Hatun, Persia's Contribution to Arabic Literature (Dhaka: University of Dhaka, 1980), s. 17 vd.
- 15 İbn Asâkir, el-Kebîr.
- 16 Zehebi, Huffâz, c. II, s. 184-185.
- 17 İbnu'l-Faradî, Ulemâ, c. I, s. 91; Zehebi, Huffâz, c. II, s. 184-185; İbn Asakîr, el-Kebîr, c. III, s. 277-278.
- 18 İbnu'l-Faradî, Ulemâ, c. I, s. 91; el-Havlî, Miftah, s. 145.
- 19 Ebû Naim Muhammed Reisuddin, Spanish Contribution to the Study of Hadith Literature (Dhaka: University of Dhaka, 1984), s. 61.
- 20 İbnu'l-Faradî, Ulemâ, c. I, s. 92.
- 21 İbn Asakîr, el-Kebîr, c. III, s. 278.
- 22 İbnu'l-Faradî, Ulemâ, c. I, s. 92.
- 23 Reisuddin, Spanish Contribution, s. 51.
- 24 Bu, Halife Mansûr ve Hârûn er-Resîd'in, Muvatta'ın halifelîğîn tek kanun kitabı olarak benimsenmesi teklifini kabul etmeyen İmam Mâlik'in bizzat kendi prensibine aykırı idi. Daha fazla bilgi için bkz., Muhammed İshak, "Historical Survey of Fikh and Muslim Jurisprudence" , Journal of the Asiatic Society of Pakistan, vol. VIII, no 1 (June, 1963), s. 31-32. Ayrıca, el-Havlî, Miftah, s. 26.
- 25 İbnu'l-Faradî, Ulemâ, c. II, s. 179; İbn Abdi'l-Berr, el-İntika' fi Fedâilî's-Selâseti'l-Eimmeti'l-Fukahâ (Kahire, H 1350) s. 59; İbn Hallikân, Vefeyâtu'l-A'yân (Kahire, H 1367), c. VI, s. 195.
- 26 İbnu'l-Faradî, Ulemâ, c. II, s. 179.
- 27 İbnu'l-Faradî, Ulemâ, c. II, s. 179.
- 28 İbn Hallikân, Vefeyât, c.V, s. 195.
- 29 İbnu'l-Faradî, Ulemâ, c. I, s. 270; Makkarî, Nefhu't-Tîb min Gusni'l-Endülûsi'r-Ratîb (Kahire, H 1367), c. II, s. 214; Zehebî, Huffâz, c. II, s. 107; İbn Hacer el-Askalânî, Tehzibu't-Tehzîb (Haydarabad, H 1325), c. V, s. 390), ve Lisânu'l-Mizân, (Haydarabad, H 1329), c. IV, s. 59.
- 30 İbnu'l-Faradî, Ulemâ, c. I, s. 92.
- 31 Reisuddin, Spanish Contribution, s. 75 vd.
- 32 Reisuddin, Spanish Contribution, s. 86 vd.
- 33 İbnu'l-Faradî, Ulemâ, c. I, s. 92.
- 34 Reisuddin, Spanish Contribution, s. 86 vd.
- 35 A.g.e., 93.
- 36 Aynı yer. ve Brockelman, GAL, Supl., c. II, s. 978.

- ³⁷ İbnu'l-Faradî, Ulemâ, c. I, s. 93.
³⁸ A.g.e., c. II, s. 8.
³⁹ A.g.e., c. I, s. 92.
⁴⁰ İbn Asâkir, el-Kebîr, c. III, s. 278.
⁴¹ Aynı yer.
⁴² Aynı yer.
⁴³ Aynı yer. Görünüşe bakılırsa bu ifade, Bakî ibn Mahled'in yurtdışından kendisiyle beraber getirdiği hadis koleksiyonlarına işaret etmektedir. Reisuddin, Spanish Contribution, s. 78.
⁴⁴ İbn Asâkir, el-Kebîr, c. III, s. 278.
⁴⁵ İbnu'l-Faradî, Ulemâ, c. I, s. 92.
⁴⁶ İbn Asâkir, el-Kebîr, c. III, s. 278.
⁴⁷ GAL, c. I, s. 164; c. I, s. 271.
⁴⁸ İbnu'l-Faradî, Ulemâ, c. I, s. 92.
⁴⁹ A.g.e., s. 93. Onun hakkında ayrıca bakınız: İbn Hazm, Cemheretü Ensabi'l-Arab (Kahire, 1962), s. 152; Makkarî, Nefhu't-Tîb, c. IV, s. 162; İbnu'l-İmâd, Şezerât, c. II, s. 169; Ziriklî, el-A'lâm, c. II, s. 33.
⁵⁰ GAL, c. I, s. 164; c. I, s. 271; ve c. III, s. 582, 1007.
⁵¹ İbnu'l-Faradî, Ulemâ, c. I, s. 92; İbn Hazm, Cemhere, s. 86, 108; İbn Beşkuvâl, Kitâbu's-Sila' (Kahire H 1374), c. I, s. 119; Makkarî, Nefhu't-Tîb, c. IV, s. 162; Hacı Halîfe, Keşfu'z-Zünûn, c. II, s. 431; el-Havlî, Miftah, s. 33; İbn Asâkir, el-Kebîr, c. III, s. 279.
⁵² İbnu'l-Faradî, Ulemâ, c. I, s. 92.
⁵³ İbnu'l-Faradî, Ulemâ, c. I, s. 92.
⁵⁴ GAL, Supl., c. I, s. 271.
⁵⁵ İbnu'l-Faradî, Ulemâ, c. I, s. 92; İbn Beşkuvâl, Sila', c. I, s. 119; İbn Hacer, Tehzîb, c. IV, s. 89-90, ve c. VI, s. 4; Makkarî, Nefhu't-Tîb, c. IV, s. 162; Muhammed ibn Câfer el-Kettânî, er-Risâletü'l-Mustadrafe, (Şam, Matbaatu Dari'l-Fikr, 1383/1964), s. 41.
⁵⁶ GAL, Supl., c. I, s. 271.
⁵⁷ İbnu'l-Faradî, Ulemâ, c. I, s. 92; Makkarî, Nefhu't-Tîb, c. IV, s. 162.
⁵⁸ Onun hakkında bkz.: İbnu'l-Faradî, Ulemâ, c. II, s. 46-47.
⁵⁹ A.g.e., c. I, s. 25.
⁶⁰ A.g.e., s. 358.
⁶¹ A.g.e., s. 219.
⁶² A.g.e., s. 206.
⁶³ A.g.e., c. II, s. 33-34.
⁶⁴ A.g.e., s. 33.
⁶⁵ A.g.e., c. I, s. 89.
⁶⁶ A.g.e., s. 202.
⁶⁷ A.g.e., c. II, s. 38.
⁶⁸ A.g.e., c. I, s. 226.
⁶⁹ A.g.e., s. 110.
⁷⁰ A.g.e., s. 34.
⁷¹ A.g.e., s. 364; Reisuddin, Spanish Contribution, s. 88.
⁷² İbnu'l-Faradî, Ulemâ, s. 33.
⁷³ A.g.e., c. II, s. 202.
⁷⁴ A.g.e., s. 40.

⁷⁵ A.g.e., c. I, s. 303.

⁷⁶ A.g.e., s. 216.

⁷⁷ A.g.e., s. 297-298.

⁷⁸ A.g.e., s. 99.

⁷⁹ A.g.e., c. II, s. 148-149.

⁸⁰ Ceyyân, Kurtuba'ya on yedi fersah mesafede Kurtuba'nın doğusunda yer alan, Elvire ilçesine kamşu bir İspanya şehridir. Yakut el-Hamevî, Mu'cemu'l-Buldân, c. II, s. 169.

⁸¹ İbnu'l-Faradî, Ulemâ, c. I, s. 124.

⁸² A.g.e., s. 303.

⁸³ A.g.e., c. II, s. 184-185.